

SEBASTIAN LIGARSKIInstytut Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie
ORCID 0000-0001-5768-6451

TWÓRCY, WŁADZE PRL, BEZPIEKA. RAPORT O STANIE BADAŃ 2014–2022

Kultura stanowiła jedno z najważniejszych pól działalności komunistów, dzięki niej zamierzali zdobyć tzw. rząd dusz. Dlatego, gdy przejęli władzę w Polsce po II wojnie światowej, wprowadzili w niej rewolucyjne zmiany, dopasowując ją do wzorców sowieckich. Jak pisał Mariusz Mazur, kultura „miała się stać integralną częścią codzienności, wręcz podstawową potrzebą zwykłych ludzi uzupełniającą sferę materialno-bytową o nowy styl życia. Dzięki niej każdy dzień zyskiwałby wymiar świąteczny, stając się nowym przeżyciem. Budzenie upodobań artystycznych oraz obcowanie z kulturą i sztuką poszerzało zakres rozwoju człowieka, zaspakajało potrzeby duchowe i kształtowało w nim najlepsze cechy: szlachetność, poczucie piękna, miłość życia, optymizm”¹. Założenia ideologiczne pozbawiały kulturę całego komercyjnego entourage’u. To państwo miało być jedynym mecenasem wyznaczającym kierunki, w których powinni podążać artyści, a powołane gremia partyjne czy instytucje miały kontrolować procesy twórcze, aby nie dochodziło w nich do wypaczeń niezgodnych z obowiązującą ideologią. Według teoretyków tylko w ten sposób można było zapewnić sprawniejsze zarządzanie kulturą i lepsze zrozumienie jej potrzeb.

Niezależnie od zmian zachodzących w podejściu do kultury w okresie 1944–1989, komuniści przywiązywali bardzo dużą wagę do pozyskiwania twórców w celu realizowania swoich interesów. Dzięki temu, wykorzystując wpływ artystów na społeczeństwo, mogli realizować swoją politykę jego podporządkowywania i zniewalania².

Wydaje się, że piśmiennictwo dotyczące twórców i kultury w PRL nabrało rozpędu, okrzepło i stanowi dziś ugruntowany nurt naukowy, szczególnie odnośnie do środowisk literackich i filmowych. Warto zatem prześledzić publikacje, które ukazały się w ciągu

¹ M. Mazur, S. Ligarski, *Cywilizacja komunizmu. Odmiana nadwiślańska 1944–1956*, Warszawa 2016, s. 174.

² S. Ligarski, *Polityka władz komunistycznych wobec twórców w latach 1944–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24), s. 72.

ostatnich ośmiu lat, które minęły od wydania numeru „Pamięć i Sprawiedliwość” poświęconego tej problematyce³. W numerze tym opublikowano zapis dyskusji z 2013 r., w której wzięli udział artyści, będący aktywnymi uczestnikami życia kulturalnego w PRL: Marek Nowakowski, Jerzy Brukwicki, Emilian Kamiński i Zygmunt Staszczuk oraz historyk, prof. Andrzej Chojnowski. Ten ostatni wskazywał na deficyty w dotychczasowych badaniach, jako przykład podając spotkania literackie w okresie PRL, które odgrywały istotną rolę w nawiązywaniu relacji pomiędzy pisarzami i czytelnikami. Według historyka niedostatecznie opisano mechanizmy związane z rolą Służby Bezpieczeństwa czy lokalnych władz w typowaniu autorów na te spotkania oraz celów, jakie chciano przy tej okazji osiągać⁴. Jerzy Brukwicki wskazywał na zbyt małą liczbę publikacji dotyczących plastyków, szczególnie tych, którzy byli przez władze sabotowani i spychani na margines życia społecznego⁵. Kilkadziesiąt postulatów badawczych w odniesieniu do relacji na linii literaci – Służba Bezpieczeństwa – władze partyjne pojawiło się również w publikacji Stanisława Beresia *Agenci na froncie literackim*⁶.

Publikacje naukowe dotyczące środowisk twórczych w głównej mierze opierają się na badaniach prowadzonych w ramach ogólnopolskiego projektu „Twórcy, dziennikarze i naukowcy wobec systemu komunistycznego”, animowanego w Instytucie Pamięci Narodowej w 2007 r. Projekt ma swoją serię wydawniczą zatytułowaną „Twórcy, dziennikarze, naukowcy”. W latach 2014–2022 ukazały się w niej monografie dotyczące głównie środowisk literackich, autorstwa Krzysztofa Kosińskiego⁷, Tomasza Chrząstka⁸, Agnieszki Kloc⁹, Anny Wiśniewskiej-Grabarczyk¹⁰, Tomasza Sikorskiego¹¹, Doroty Skotarczak¹², Joachima Walthera¹³ oraz trójki współautorów: Ewy Matkowskiej, Jacka Rzeszotnika i Krzysztofa Polechońskiego¹⁴. Ich dopełnieniem są tomy studiów dotyczące innych środowisk twórczych¹⁵. Seria jest kontynuowana.

³ „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24).

⁴ A. Chojnowski [w:] S. Ligarski, P. Pleskot, *Twórcy o twórcach w PRL*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24), s. 19.

⁵ J. Brukwicki [w:] *ibidem*, s. 26.

⁶ S. Bereś, *Agenci na froncie literackim* [w:] *Twórcy na służbie. W służbie twórczości*, red. S. Ligarski, Warszawa 2013, s. 68–72.

⁷ K. Kosiński, *Wiwisekcja powszedniości. O wczesnej twórczości Marka Nowakowskiego (1956–1971)*, Warszawa 2014.

⁸ T. Chrząstek, *Na kulturalnym froncie. Kultura warszawska w latach 1950–1963*, Warszawa 2016.

⁹ A. Kloc, *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej 1956–1958*, Warszawa 2018.

¹⁰ A. Wiśniewska-Grabarczyk, „Czytelnik” oceniany. *Literatura w kryptotekstach – recenzjach cenzorskich okresu stalinowskiego (na materiale z GUKPPiW z 1950 roku)*, Warszawa 2018.

¹¹ T. Sikorski, *Outsider. Sprawa Wojciecha Bąka*, Warszawa 2018.

¹² D. Skotarczak, *Otwierać, milicja! O powieści kryminalnej w PRL*, Szczecin–Warszawa 2019.

¹³ J. Walther, *Kontekst konspiracyjny. Literatura a służba bezpieczeństwa w NRD*, oprac. naukowe E. Matkowska, przekład E. Szymanik, Warszawa 2021.

¹⁴ E. Matkowska, J. Rzeszotnik, K. Polechoński, *Literatura polska w tajnych dokumentach NRD. Szkice i portrety*, Warszawa 2017.

¹⁵ *Obrazy władzy w literaturze, teatrze i filmie. Studia*, red. S. Ligarski, M. Mazur, Warszawa 2015; *Ideologiczna współpraca. Władze wobec środowisk opiniotwórczych w PRL i NRD*, red. S. Ligarski, K. Ruchniewicz, D. Wojtaszyn, Wrocław 2016; *Nadzorcy. Ludzie i struktury władzy odpowiedzialni za działania wobec środowisk twórczych, naukowych i dziennikarskich*, red. S. Ligarski, G. Majchrzak, Warszawa 2017; *Osaczeni-napiętnowani. Szkice o represjach*

Interesujące nas publikacje wydawane są również poza projektem IPN i mają głównie charakter popularnonaukowy. Warto wskazać choćby monografie Stefana Pastuszewskiego o środowisku bydgoskim¹⁶, Joanny Siedleckiej na temat rozprawy bezpieki z pisarzami¹⁷, a także Krzysztofa Masłonia¹⁸, Bohdana Urbankowskiego¹⁹, Stanisława Srokowskiego²⁰, Mariusza Soleckiego²¹, Jarosława Molendy²² czy Sebastiana Ligarskiego i Grzegorza Majchrzaka²³ o różnych formach współpracy – głównie literatów – z aparatem bezpieczeństwa w okresie PRL, czy szerzej – o ich kontaktach z władzami. Publikacje te odsłaniają kulisy tych kontaktów oraz nieznanne powiązania, w tym prywatne, pomiędzy bohaterami. Choć niektóre z nich utrzymane są w tonie sensacyjnym, wręcz ekscytacji niektórymi opisywanymi przypadkami, jednak ze względu na autorów „od podszewki” znających środowisko, o którym piszą, warto po nie sięgnąć. W przypadku książek Pastuszewskiego, Masłonia czy Srokowskiego trzeba dodać, że autorzy byli aktywnymi uczestnikami wydarzeń, o których pisali i konfrontowali ich opisy z własnymi przeżyciami.

Niezwykle cennym uzupełnieniem wiedzy o omawianym okresie są pamiętniki, dzienniki i listy. Nie dotyczą one bezpośrednio relacji pomiędzy środowiskami twórczymi a Urzędem Bezpieczeństwa / Służbą Bezpieczeństwa, jednak pozwalają na poznanie tła wielu wydarzeń i przedstawienie optyki osób w nie zaangażowanych. W ostatnich latach ukazuje się ich coraz więcej, co pozwala na komparatystyczne podejście do opisywanych historii. Czytelnik może się zapoznać z osobistymi notatkami Jana Józefa Szczepańskiego (który wiele miejsca poświęcił Służbie Bezpieczeństwa i relacji na linii Związek Literatów Polskich – władze)²⁴, Wiktora Woroszyńskiego²⁵, Andrzeja Łapickiego (również odnoszącego się do wpływu tajnej policji politycznej na środowisko aktorskie i szerzej – teatralne²⁶) czy Agnieszki Osieckiej, omawiającej rzadko opisywane lata 1950–1954, uznawane za

wobec twórców w PRL, red. S. Ligarski, Warszawa 2017; *Twórczość na zamówienie*, red. S. Ligarski, R. Łatka, Warszawa 2019; *Po Marcu... Konsekwencje Marca '68 dla nauki, kultury i mediów w Polsce Ludowej*, red. P. Benken, T.P. Rutkowski, Warszawa 2019; *Regionalne środowiska literackie i oficyny wydawnicze w polityce władz Polski Ludowej w latach 1956–1989*, red. E. Kristanova, Szczecin–Warszawa 2020.

¹⁶ S. Pastuszewski, *Rewolucja, odnowa i ożywienie w bydgoskiej kulturze od sierpnia 1980 do grudnia 1981 roku*, Bydgoszcz 2018.

¹⁷ J. Siedlecka, *Biografie odtajnione*, Warszawa 2015, s. 7.

¹⁸ K. Masłoń, *Od glorii do infamii. Sylwetki dwudziestowiecznych pisarzy*, Poznań 2015; *idem*, *W pisarskim sąsiedztwie. Sylwetki dwudziestowiecznych pisarzy polskich*, Poznań 2017.

¹⁹ B. Urbankowski, *Pierścień Gygesa. Szkice z tajnej historii Polaków*, Warszawa 2013; *idem*, *Ja Szekspir, ja Bóg*, Warszawa 2019.

²⁰ S. Srokowski, *Życie wśród pisarzy, agentów i intryg*, Warszawa 2019.

²¹ M. Solecki, *Literackie portrety żołnierzy wyklętych: esej o literaturze polskiej 1948–2010*, Warszawa 2013; *idem*, *Historie pisane przez wojnę*, Warszawa 2015; *idem*, *Wynurzenie z czerwonej rzeki*, Warszawa 2017; *idem*, *Filmowe portrety żołnierzy wyklętych (1947–2017)*, Warszawa 2021.

²² J. Molenda, *Alfred Szklarski: sprzedawca marzeń*, Warszawa 2022.

²³ S. Ligarski, G. Majchrzak, *Artyści, PRL i bezpieczeństwo*, Łódź 2018.

²⁴ J.J. Szczepański, *Dzienniki*, t. 4: 1973–1980, Kraków 2015; t. 5: 1981–1989, Kraków 2017.

²⁵ W. Woroszyński, *Dzienniki*, t. 1: 1953–1982, wybór fragmentów do druku, oprac. redakcyjne A. Dębska, współpraca red. K. Bizacka, oprac. przypisów K. Rokicki, B. Kaliski, Warszawa 2017; t. 2: 1983–1987, Warszawa 2018; t. 3: 1988–1996, wybór fragmentów do druku, oprac. redakcyjne A. Dębska, współpraca red. K. Bizacka, oprac. przypisów B. Kaliski, posłowie B. Pawletko, Warszawa 2019.

²⁶ A. Łapicki, *Jutro będzie zemsta. Dzienniki 1984–2005*, Warszawa 2018.

okres głębokiego stalinizmu²⁷. Siłą tych publikacji jest emocjonalny stosunek autorów do opisywanych wydarzeń, cięty i nie wolny od bardzo krytycznych opinii język, jak w przypadku Łapickiego, oraz bardzo realistyczne opinie Woroszyńskiego czy Szczepańskiego. Każdy z tych dzienników przynosi też cenne obserwacje życia codziennego inteligencji PRL, jej problemów oraz relacji z władzami.

Podsumowując ten wątek, należy stwierdzić, że badacze środowisk literackich w ostatnich dziesięciu latach otrzymali sporo wartościowego piśmiennictwa, które znacznie poszerzyło dotychczasową wiedzę o tym segmencie polskiej kultury.

Inaczej wygląda stan publikacji naukowych na temat innych środowisk, np. filmowych, teatralnych czy muzycznych. Po fali niezwykłego zainteresowania w latach 2007–2008, wynikającego z uchwalenia znowelizowanej ustawy lustracyjnej, impet publicystyczny w tej tematyce znacznie wyhamował, ale nastąpiła aktywizacja badań naukowych²⁸. Warto wspomnieć o książkach dotyczących filmu w PRL: pracy Joanny Szczutkowskiej o kinematografii lat siedemdziesiątych²⁹, rozmowach Piotra Czerkawskiego z polskimi reżyserami³⁰, historii powstania urzędów odpowiedzialnych za administrowanie filmem w początkowych latach PRL autorstwa Ewy Gębickiej³¹ oraz książkach Tadeusza Lubelskiego³² o filmach, które nie doczekały premier, Anny Szczepańskiej o historii Zespołu Filmowego X³³, pióra Jacka Nowakowskiego o niezależności w filmie³⁴, a wreszcie opracowaniach, których bohaterem był Stanisław Bareja, napisanych przez Macieja Łuczaka³⁵ i Dorotę Skotarczak³⁶. Powstało też kilka prac zbiorowych pod redakcją Jarosława Kuisza i Marka Wąsowicza³⁷ czy Macieja Kowalskiego i Tomasza Sikorskiego³⁸. Jednak książki te pozostawiają czytelnika z uczuciem niedosytu, gdyż pokazują zaledwie niewielki wycinek historii kina w PRL. Brakuje książek poświęconych latom osiemdziesiątym XX w., a szczególnie okresowi stanu wojennego. Widoczna jest również fascynacja Stanisławem Bareją, natomiast brak publikacji o działalności choćby Stowarzyszenia Filmowców Polskich, poszczególnych zespołów

²⁷ A. Osiecka, *Dzienniki*, t. 1: 1945–1950, red. K. Felberg, Warszawa 2013; *eadem*, *Dzienniki i zapiski*, t. 2: 1951, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2014; t. 3: 1952, red. K. Felberg, Warszawa 2014; t. 4: 1953, przypisy i indeks K. Felberg-Sandecka, oprac. wstępne materiałów archiwalnych M. Dobromilska-Passent, Warszawa 2014; t. 5: 1954–1955, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2018; t. 6: 1956–1958, 1970, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2021; M. Umer, *Listy na wyczerpanym papierze Agnieszki Osieckiej i Jeremiego Przybory*, Warszawa 2020.

²⁸ S. Ligarski, *Wstęp [w:] Twórcy na służbie. W służbie twórczości*, red. S. Ligarski, Warszawa 2013, s. 7–8.

²⁹ J. Szczutkowska, *Polityka kulturalna PRL w dziedzinie kinematografii w latach 70. XX w.*, Bydgoszcz 2014; *eadem*, *Zagraniczna polityka kinematograficzna PRL w latach 70. XX w.*, Bydgoszcz 2019.

³⁰ P. Czerkawski, *Drżące kadry. Rozmowy o życiu filmowym w PRL-u*, Wołowiec 2019.

³¹ E. Gębicka, *Od Wydziału Propagandy Filmowej do Centralnego Urzędu Kinematografii: pierwsza dekada partyjno-państwowego monopolu w polskim kinie*, Katowice 2022.

³² T. Lubelski, *Historia niebyła kina PRL*, Kraków 2021.

³³ A. Szczepańska, *Do granic negocjacji: historia Zespołu Filmowego „X” Andrzeja Wajdy (1972–1983)*, Kraków 2017.

³⁴ J. Nowakowski, *W poszukiwaniu niezależności w filmie i kulturze okresu PRL: szkice*, Poznań 2019.

³⁵ M. Łuczak, *Krótki kurs PRL według Barei*, Warszawa 2016.

³⁶ D. Skotarczak, *Stanisław Bareja: jego czasy i filmy*, Łódź 2022.

³⁷ *Prawo, literatura i film w Polsce Ludowej*, red. nauk. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2021.

³⁸ *Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej kinematografii (1944/45–1989): zbiór studiów*, red. M. Kowalski, T. Sikorski, Szczecin 2019.

filmowych (książka o zespole X jest wyjątkiem) czy kontynuacji prac rozpoczętych przez Filipa Gańczaka książką *Filmowcy w matni bezpieki*³⁹.

Znacznie gorzej przedstawia się stan wiedzy na temat historii muzyki w PRL, choć ukazało się kilka prac na ten temat. Należy wymienić choćby publikacje Stanisława Danielewicz i Marcina Jacobsona⁴⁰, Wojciecha Rapy⁴¹ czy zbiory pod redakcją Karoliny Bittner i Doroty Skotarczak⁴², Krzysztofa Brzechczyna i Rafała Ciesielskiego⁴³ oraz Grzegorza Kopcewicza⁴⁴, w których czytelnik znajdzie sporo odniesień do relacji na linii muzyki–władza. W tym miejscu warto również odesłać czytelnika do opublikowanej korespondencji pomiędzy dwoma kompozytorami – Zygmuntem Mycielskim i Andrzejem Panufnikiem. Ten ostatni uciekł z Polski w 1955 r. i na wiele lat znalazł się na indeksie cenzorskim⁴⁵. Warta wykorzystania jest także biografistyka (w tym autobiografistyka) Krzysztofa Skiby⁴⁶, Kazimierza Staszewskiego⁴⁷, Zygmunta Staszczyka⁴⁸, Roberta Brylewskiego⁴⁹, Dariusza Malejona⁵⁰, Tomasza Lipińskiego⁵¹, Wojciecha Waglewskiego⁵² czy Grzegorza Ciechowskiego⁵³, a także prace poświęcone zespołowi Budka Suflera⁵⁴ oraz polskiej transformacji w muzyce w latach 1989–1993⁵⁵. Środowisko muzyczne potrzebuje impulsu badawczego, jakimi były wcześniej publikacje Anny Idzikowskiej-Czubaj⁵⁶ czy praca zbiorowa *Artyści władzy, władza artystom*⁵⁷. Z pewnością wśród prezentowanych wyżej publikacji warta kontynuacji jest praca rozpoczęta przez ośrodek poznański pod kierunkiem Doroty Skotarczak i Karoliny Bittner⁵⁸ oraz monografia autorstwa Rafała Księżyka poświęcona muzyce okresu transformacji, bez której zrozumienie złożoności procesu powstawania na nowo polskiego przemysłu muzycznego jest niemożliwe.

Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do środowiska teatralnego, zazwyczaj zamkniętego na opisywanie politycznych realiów PRL. Ukazało się jednak kilka prac

³⁹ F. Gańczak, *Filmowcy w matni bezpieki*, Warszawa 2016.

⁴⁰ S. Danielewicz, M. Jacobson, *Rockowisko Trójmiasta: lata 70.*, Pelplin 2017.

⁴¹ W. Rapa, *Ferajna z kawiarni Sorrento*, Szczecin 2017.

⁴² *Muzyka: rodzaje i style*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań 2017.

⁴³ *Granice muzyki – granice wolności: wokół Konferencji Kompozytorów i Krytyków Muzycznych w Łagowie Lubuskim w 1949 r.*, red. K. Brzechczyn, R. Ciesielski, Poznań 2021.

⁴⁴ *Historia toruńskiego jazzu: lata 50. i 60. XX w.*, red. G. Kopcewicz, Toruń 2021.

⁴⁵ *Zygmunt Mycielski – Andrzej Panufnik: korespondencja*, cz. 1: *Lata 1949–1969*, red., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, współpraca B. Lewandowski, Warszawa 2016; cz. 2: *Lata 1970–1987*, oprac., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, współpraca B. Lewandowski, Warszawa 2018; cz. 3: *Suplement*, oprac., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, Warszawa 2021.

⁴⁶ K. Skiba, J. Jabłonka, P. Łęczuk, *Skiba. Ciągłe na wolności. Autobiografia łobuza*, Kraków 2018.

⁴⁷ K. Staszewski, *Idę tam gdzie idę: autobiografia*, rozmawia R. Księżyk, Warszawa 2015.

⁴⁸ Z. Staszczyk, R. Księżyk, *King! Muniek Staszczyk. Autobiografia*, Kraków 2019.

⁴⁹ R. Brylewski, *Kryzys w Babilonie: autobiografia*, rozmawia R. Księżyk, Kraków 2020.

⁵⁰ D. Maleo Malejonek, M. Nierebińska, *Urodzony, by się nie bać*, Kraków 2016.

⁵¹ T. Lipiński, P. Bratkowski, *Dziwny, dziwny, dziwny*, Warszawa 2015.

⁵² *Wągiel: jeszcze wszystko będzie możliwe*, W. Waglewski w rozmowie z W. Bonowiczem, Kraków 2017.

⁵³ A. Świetlik, *Grzegorz Ciechowski*, Warszawa 2016.

⁵⁴ J. Sawic, *Budka Suflera: memu miastu na do widzenia: muzyka – miasto – ludzie*, Warszawa 2017.

⁵⁵ R. Księżyk, *Dzika rzecz: polska muzyka i transformacja 1989–1993*, Wołowiec 2020.

⁵⁶ A. Idzikowska-Czubaj, *Rock w PRL-u. O paradoksach współistnienia*, Poznań 2011.

⁵⁷ *Artyści władzy, władza artystom*, red. A. Chojnowski, S. Ligarski, Warszawa 2010.

⁵⁸ Zob. przypis 42.

podejmujących ten temat, które dają asumpt do optymistycznego spojrzenia w przyszłość, jak publikacje Mieczysława Wojtczaka⁵⁹, Joanny Królikowskiej⁶⁰, zbiory pod redakcją Agaty Adamieckiej-Sitek, Marcina Kościelniaka i Grzegorza Niziołka⁶¹, Piotra Zwierzchowskiego, Darii Mazur i Joanny Szczutkowskiej⁶² oraz Kamili Budrowskiej, Magdaleny Budnik i Katarzyny Kościewicz⁶³. Nie można pominąć książki Barbary Nawratowicz-Stuart⁶⁴ o Piwnicy pod Baranami, Jolanty Duszyńskiej-Janasy⁶⁵, publikującej zapiski Tadeusza Kantora, Elżbiety Stoch⁶⁶ o Teatrze im. Juliusza Osterwy w Lublinie czy Rafała Zięby⁶⁷ o Kazimierzu Dejmku i latach kierowania przez niego Teatrem Nowym w Łodzi.

W czasie wspomnianej na początku tego artykułu dyskusji Jerzy Brukwicki mówił o środowisku plastycznym: „Środowisko malarzy, rzeźbiarzy, grafików, performerów ma własnych widzów i entuzjastów. Przeciętny odbiorca dóbr kultury rzadko wybiera się do galerii, częściej przebywa w muzeach. W czasach PRL zainteresowanie sztuką było nikłe, w galeriach przeważnie wiało pustką. [...] Przypuszczam, że ze środowiskiem plastyków władza miała najmniej kłopotów. Artysta pracował ograniczony ścianami własnej pracowni, a publiczne wystawy przygotowywał bardzo rzadko. Do 1956 r. i później – w latach osiemdziesiątych – wielu artystów wybrało emigrację wewnętrzną. Ci, którzy odważnie przekraczali granice poprawności politycznej, byli prześladowani, przesłuchiwani, śledzeni, wykluczani, uniemożliwiano im udział w wystawach, plenerach, pozbawiano ich możliwości wyjazdów i zdobywania stypendiów zagranicznych, wykonywania dobrze płatnych zleceń i projektów”⁶⁸. Być może to jest powód małego zainteresowania badaczy opisywaniem relacji na linii władza–plastycy. Temat ten podjęli w swoich publikacjach Patryk Wasiak⁶⁹, który opisał kontakty pomiędzy artystami z Polski, Węgier i innych krajów tzw. demokracji ludowej, Jarosław Jakimczyk⁷⁰, opisujący środowisko plastyczne we Wrocławiu, w tym jego kontakty z aparatem bezpieczeństwa, oraz Xawery Stańczyk⁷¹, który skupił się na środowiskach alternatywnych w Polsce po 1978 r. Do Pomarańczowej Alternatywy i doświadczeń autora odnosi się

⁵⁹ M. Wojtczak, *Teatr na scenie polityki 1944–1969*, Warszawa 2016.

⁶⁰ J. Królikowska, *Rzeczywistość (nie)opisana: życie teatru na łamach prasy branżowej w latach 1983–1989*, Łódź 2020.

⁶¹ 1968, *PRL, teatr*, red. A. Adamiecka-Sitek, M. Kościelniak, G. Niziołek, Warszawa 2016.

⁶² *Rok 1968: kultura, sztuka, polityka*, red. P. Zwierzchowski, D. Mazur, J. Szczutkowska, Bydgoszcz 2019.

⁶³ *Dramat i teatr w dokumentach GUKPPiW*, red. nauk. K. Budrowska, M. Budnik, K. Kościewicz, Białystok 2017.

⁶⁴ B. Nawratowicz-Stuart, *Kabaret „Piwnica pod Baranami” 1956–1963: fenomen w kulturze PRL*, Kraków 2018.

⁶⁵ J. Duszyńska-Janasa, *Tadeusz Kantor w Cricotece: zapiski z lat 1983–1985*, Kraków 2018.

⁶⁶ E. Stoch, *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949–1956): źródła – nieznanne fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2019.

⁶⁷ R. Zięba, *#Dejmek 70*, Łódź 2020.

⁶⁸ J. Brukwicki [w:] S. Ligarski, P. Pleskot, *Twórcy o twórcach w PRL*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24), s. 26.

⁶⁹ P. Wasiak, *Kontakty między artystami wizualnymi z Polski, Węgier, Czechosłowacji i NRD w latach 1970–1989*, Warszawa 2019.

⁷⁰ J. Jakimczyk, *Najweselszy barak w obozie – tajna policja komunistyczna jako krytyk artystyczny i kurator sztuki*, Warszawa 2016.

⁷¹ X. Stańczyk, *Macie swoją kulturę. Kultura alternatywna w Polsce 1978–1996*, Warszawa 2015.

publikacja Krzysztofa Skiby⁷². W tym miejscu warto skupić się na pracach Jarosława Jakimczyka i Patryka Wasiaka, którzy z ogromną otwartością weszli na pola do tej pory dostępne tylko historykom i swoimi publikacjami rozpoczęli dyskusję o roli i miejscu plastyków w PRL, granicach ich współpracy z władzami oraz granicach wolności twórczej. Szerszą dyskusję na ten temat utrudnia mały nakład i słaba dystrybucja ich wartościowych książek.

Powyższy przegląd literatury wskazuje na to, że dalsze prace nad omawianą tematyką są bardzo potrzebne. O ile badania dotyczące środowisk pisarzy i filmowców toczą się w dobrym tempie i poruszają coraz to nowe obszary i zagadnienia, o tyle już środowiska plastyczne, teatralne i muzyczne wymagają intensyfikacji prac. Warto uświadomić sobie, że dzisiejsza rzeczywistość ma swoje korzenie i uwarunkowania w PRL i bez dogłębnej analizy postaw i relacji pomiędzy artystami i władzami niemożliwe jest wyjaśnienie wielu zjawisk, zachodzących także współcześnie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła opublikowane i opracowania

- 1968, *PRL, teatr*, red. A. Adamiczka-Sitek, M. Kościelniak, G. Niziołek, Warszawa 2016.
- Bereś S., *Agenci na froncie literackim [w:] Twórcy na służbie. W służbie twórczości*, red. S. Ligarski, Warszawa 2013.
- Brylewski R., *Kryzys w Babilonie: autobiografia*, rozmawia R. Księżyk, Kraków 2020.
- Chrząstek T., *Na kulturalnym froncie. Kultura warszawska w latach 1950–1963*, Warszawa 2016.
- Czerkawski P., *Drżące kadry. Rozmowy o życiu filmowym w PRL-u*, Wołowiec 2019.
- Danielewicz S., Jacobson M., *Rockowisko Trójmiasta: lata 70.*, Pelplin 2017.
- Dramat i teatr w dokumentach GUKPiW*, red. nauk. K. Budrowska, M. Budnik, K. Kościewicz, Białystok 2017.
- Duszyńska-Janaszek J., *Tadeusz Kantor w Cricotece: zapiski z lat 1983–1985*, Kraków 2018.
- Gębicka E., *Od Wydziału Propagandy Filmowej do Centralnego Urzędu Kinematografii: pierwsza dekada partyjno-państwowego monopolu w polskim kinie*, Katowice 2022.
- Granice muzyki – granice wolności: wokół Konferencji Kompozytorów i Krytyków Muzycznych w Łagowie Lubuskim w 1949 r.*, red. K. Brzechczyn, R. Ciesielski, Poznań 2021.
- Historia toruńskiego jazzu: lata 50. i 60. XX w.*, red. G. Kopcewicz, Toruń 2021.
- Ideologiczna współpraca. Władze wobec środowisk opiniotwórczych w PRL i NRD*, red. S. Ligarski, K. Ruchniewicz, D. Wojtaszyn, Wrocław 2016.
- Jakimczyk J., *Najwesełszy barak w obozie – tajna policja komunistyczna jako krytyk artystyczny i kurator sztuki*, Warszawa 2015.
- Kloc A., *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej 1956–1958*, Warszawa 2018.
- Kosiński K., *Wiwileksja powszedniości. O wczesnej twórczości Marka Nowakowskiego (1956–1971)*, Warszawa 2014.

⁷² K. Skiba, *Komisariat naszym domem: pomarańczowa historia*, Warszawa 2014.

- Królikowska J., *Rzeczywistość (nie)opisana: życie teatru na łamach prasy branżowej w latach 1983–1989*, Łódź 2020.
- Księżyk R., *Dzika rzecz: polska muzyka i transformacja 1989–1993*, Wołowiec 2020.
- Ligarski S., Majchrzak G., *Artyści, PRL i bezpieczeństwo*, Łódź 2018.
- Ligarski S., Pleskot P., *Twórcy o twórcach w PRL*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24).
- Ligarski S., *Polityka władz komunistycznych wobec twórców w latach 1944–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24).
- Lipiński T., Bratkowski P., *Dziwny, dziwny, dziwny*, Warszawa 2015.
- Lubelski T., *Historia niebyła kina PRL*, Kraków 2021.
- Łapicki A., *Jutro będzie zemsta. Dzienniki 1984–2005*, Warszawa 2018.
- Łuczak M., *Krótki kurs PRL według Barei*, Warszawa 2016.
- Malejonek Maleo D., Nierebińska M., *Urodzony, by się nie bać*, Kraków 2016.
- Masłoń K., *Od glorii do infamii. Sylwetki dwudziestowiecznych pisarzy*, Poznań 2015.
- Masłoń K., *W pisarskim czyścicu. Sylwetki dwudziestowiecznych pisarzy polskich*, Poznań 2017.
- Matkowska E., Rzeszutkin J., Polechoński K., *Literatura polska w tajnych dokumentach NRD. Szkice i portrety*, Warszawa 2017.
- Mazur M., Ligarski S., *Cywilizacja komunizmu. Odmiana nadwiślańska 1944–1956*, Warszawa 2016.
- Molenda J., *Alfred Szklarski: sprzedawca marzeń*, Warszawa 2022.
- Muzyka: rodzaje i style*, red. K. Bittner, D. Skotarczak, Poznań 2017.
- Nadzorcy. Ludzie i struktury władzy odpowiedzialni za działania wobec środowisk twórczych, naukowych i dziennikarskich*, red. S. Ligarski, G. Majchrzak, Warszawa 2017.
- Nawratowicz-Stuart B., *Kabaret „Piwnica pod Baranami” 1956–1963: fenomen w kulturze PRL*, Kraków 2018.
- Nowakowski J., *W poszukiwaniu niezależności w filmie i kulturze okresu PRL: szkice*, Poznań 2019.
- Obrazy władzy w literaturze, teatrze i filmie. Studia*, red. S. Ligarski, M. Mazur, Warszawa 2015.
- Osaczeni-napiętnowani. Szkice o represjach wobec twórców w PRL*, red. S. Ligarski, Warszawa 2017.
- Osiecka A., *Dzienniki*, t. 1: 1945–1950, red. K. Felberg, Warszawa 2013.
- Osiecka A., *Dzienniki i zapiski*, t. 2: 1951, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2014; t. 3: 1952, red. K. Felberg, Warszawa 2014; t. 4: 1953, przypisy i indeks K. Felberg-Sandecka, oprac. wstępne materiałów archiwalnych M. Dobromilska-Passent, Warszawa 2014; t. 5: 1954–1955, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2018; t. 6: 1956–1958, 1970, red. K. Felberg-Sandecka, Warszawa 2021.
- Pastuszewski S., *Rewolucja, odnowa i ożywienie w bydgoskiej kulturze od sierpnia 1980 do grudnia 1981 roku*, Bydgoszcz 2018.
- Po Marcu... Konsekwencje Marca '68 dla nauki, kultury i mediów w Polsce Ludowej*, red. P. Benken, T.P. Rutkowski, Warszawa 2019.
- Prawo, literatura i film w Polsce Ludowej*, red. nauk. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2021.
- Rapa W., *Ferajna z kawiarni Sorrento*, Szczecin 2017.
- Regionalne środowiska literackie i oficyny wydawnicze w polityce władz Polski Ludowej w latach 1956–1989*, red. E. Kristanova, Szczecin–Warszawa 2020.
- Rok 1968: kultura, sztuka, polityka*, red. P. Zwierzchowski, D. Mazur, J. Szczutkowska, Bydgoszcz 2019.
- Sawic J., *Budka Suflera: memu miastu na do widzenia: muzyka – miasto – ludzie*, Warszawa 2017.

- Siedlecka J., *Biografie odtajnione*, Warszawa 2015.
- Sikorski T., *Outsider. Sprawa Wojciecha Bąka*, Warszawa 2018.
- Skiba K., Jabłonka J., Lęczuk P., Skiba. *Ciągle na wolności, Autobiografia łobuza*, Kraków 2018.
- Skiba K., *Komisariat naszym domem: pomarańczowa historia*, Warszawa 2014.
- Skotarczak D., *Otwierać, milicja! O powieści kryminalnej w PRL*, Szczecin–Warszawa 2019.
- Skotarczak D., *Stanisław Bareja: jego czasy i filmy*, Łódź 2022.
- Solecki M., *Filmowe portrety żołnierzy wyklętych (1947–2017)*, Warszawa 2021.
- Solecki M., *Historie pisane przez wojnę*, Warszawa 2015.
- Solecki M., *Literackie portrety żołnierzy wyklętych: esej o literaturze polskiej 1948–2010*, Warszawa 2013.
- Solecki M., *Wynurzenie z czerwonej rzeki*, Warszawa 2017.
- Srokowski S., *Życie wśród pisarzy, agentów i intryg*, Warszawa 2019.
- Staćzyk X., *Macie swoją kulturę. Kultura alternatywna w Polsce 1978–1996*, Warszawa 2015.
- Staszczuk Z., Księżyk R., *King! Munięk Staszczuk. Autobiografia*, Kraków 2019.
- Staszewski K., *Idę tam gdzie idę: autobiografia, rozmawia R. Księżyk*, Warszawa 2015.
- Stoch E., *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949–1956): źródła – nieznanne fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2019.
- Szczyńska A., *Do granic negocjacji: historia Zespołu Filmowego „X” Andrzeja Wajdy (1972–1983)*, Kraków 2017.
- Szczyński J.J., *Dzienniki*, t. 4: 1973–1980, Kraków 2015; t. 5: 1981–1989, Kraków 2017.
- Szcutkowska J., *Polityka kulturalna PRL w dziedzinie kinematografii w latach 70. XX w.*, Bydgoszcz 2014.
- Szcutkowska J., *Zagraniczna polityka kinematograficzna PRL w latach 70. XX w.*, Bydgoszcz 2019.
- Świątek A., *Grzegorz Ciechowski*, Warszawa 2016.
- Twórcy na służbie. W służbie twórczości*, red. S. Ligarski, Warszawa 2013.
- Twórczość na zamówienie*, red. S. Ligarski, R. Łatka, Warszawa 2019.
- Umer M., *Listy na wyczerpanym papierze Agnieszki Osieckiej i Jeremiego Przybory*, Warszawa 2020.
- Urbankowski B., *Ja Szekspir, ja Bóg*, Warszawa 2019.
- Urbankowski B., *Pierścień Gygesa. Szkice z tajnej historii Polaków*, Warszawa 2013.
- Wągiel: jeszcze wszystko będzie możliwe*, W. Waglewski w rozmowie z W. Bonowiczem, Kraków 2017.
- Walther J., *Kontekst konspiracyjny. Literatura a służba bezpieczeństwa w NRD*, oprac. nauk. E. Matkowska, przekład E. Szymanik, Warszawa 2021.
- Wasiak P., *Kontakty między artystami wizualnymi z Polski, Węgier, Czechosłowacji i NRD w latach 1970–1989*, Warszawa 2019.
- Wiśniewska-Grabarczyk A., *„Czytelnik” oceniany. Literatura w kryptotekstach – recenzjach cenzorskich okresu stalinowskiego (na materiale z GUKPPiW z 1950 roku)*, Warszawa 2018.
- Wojtczak M., *Teatr na scenie polityki 1944–1969*, Warszawa 2016.
- Woroszyński W., *Dzienniki*, t. 1: 1953–1982, wybór fragmentów do druku, oprac. redakcyjne A. Dębska, współpraca red. K. Bizacka, oprac. przypisów K. Rokicki, B. Kaliski, Warszawa 2017; t. 2: 1983–1987, Warszawa 2018; t. 3: 1988–1996, wybór fragmentów do druku, oprac. redakcyjne A. Dębska, współpraca red. K. Bizacka, oprac. przypisów B. Kaliski, posłowie B. Pawletko, Warszawa 2019.

Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej kinematografii (1944/45–1989). Zbiór studiów, red. M. Kowalski, T. Sikorski, Szczecin 2019.

Zięba R., *#Dejmek 70*, Łódź 2020.

Zygmunt Mycielski – *Andrzej Panufnik: korespondencja*, cz. 1: *Lata 1949–1969*, red., oprac., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, współpraca B. Lewandowski, Warszawa 2016; cz. 2: *Lata 1970–1987*, oprac., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, współpraca B. Lewandowski, Warszawa 2018; cz. 3: *Suplement*, oprac., wstęp i komentarze B. Bolesławska-Lewandowska, Warszawa 2021.

Twórcy, władze PRL, bezpieczeństwa. Raport o stanie badań 2014–2022

Po II wojnie światowej kultura stała się narzędziem władz komunistycznych, służącym do przejęcia tzw. rządu dusz w Polsce. Dlatego przeprowadziły one w tej dziedzinie rewolucyjne zmiany w celu dopasowania jej do wzorców sowieckich. Państwo miało być jedynym mecenasem wyznaczającym kierunki, w których powinni podążać twórcy, a odpowiednie gremia partyjne czy instytucje miały kontrolować procesy twórcze, aby nie dochodziło w nich do wypaczeń niezgodnych z obowiązującą ideologią. Według teoretyków tylko w ten sposób można było zapewnić sprawniejsze zarządzanie kulturą i lepsze zrozumienie jej potrzeb. Zarazem komuniści utylitarnie wykorzystywali twórców do swoich celów, a tych, którzy nie chcieli się podporządkować, spychali na margines życia społecznego.

Artykuł jest próbą opisanego stanu badań od czasu opublikowania w 2014 r. numeru „Pamięci i Sprawiedliwości” poświęconego tej problematyce do dziś. Od kilkunastu lat prowadzone są w tej dziedzinie badania naukowe, których celem jest wyjaśnianie i opisywanie mechanizmów oddziaływania władz na środowiska twórcze w okresie 1944–1989. Można odnotować ich postęp, choć stopień opisanego poszczególnych środowisk jest bardzo zróżnicowany. Najlepiej sytuacja wygląda w odniesieniu do literatów czy filmowców, znacznie gorzej – do muzyków czy plastyków.

SŁOWA KLUCZOWE

kultura, twórcy, literaci, muzycy, plastycy, filmowcy, PRL, Polska 1945–1989, badania

The Creators, the PRL Authorities, the Security Service. Report on the State of Research, 2014–2022

After World War II, culture became a tool that the communist authorities used to take over the so-called government of souls in Poland. Therefore, they introduced revolutionary changes in that field to bring it in line with the Soviet models. The state was to be the sole patron, setting the directions for artists to follow, and the relevant party bodies or

institutions were to control creative processes to ensure that they did not become distorted in a way inconsistent with the prevailing ideology. According to the theorists, this was the only way to ensure more efficient management of culture and a better understanding of its needs. The communists used creators for their own purposes in a utilitarian way and, at the same time, they pushed those who refused to comply to the margins of social life.

The article is an attempt to describe the state of research in the period from the publication of the 2014 issue of “Memory and Justice” dedicated to the subject in question until today. For over a dozen years, scientific research has been conducted in that field, the purpose of which is to explain and describe the mechanisms of the authorities’ influence on creative circles in the period from 1944 to 1989. The progress made is noticeable, although the degree to which individual environments are described greatly varies. The best results have been achieved in the field of writers or filmmakers, though a lot of work still needs to be done when it comes to musicians or visual artists.

KEYWORDS

culture, artists, writers, musicians, visual artists, filmmakers, Polish People’s Republic (PRL), Poland in the years 1945–1989, research

SEBASTIAN LIGARSKI – historyk, doktor habilitowany nauk humanistycznych, naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie. Autor książek, m.in.: *W zwierciadle ogłoszeń drobnych. Życie codzienne na Dolnym Śląsku w latach 1945–1949*, Wrocław 2007; *W kleszczach totalitaryzmu. Księżda Romana Gradolewskiego i ojca Jacka Hoszyckiego żywoty niedopowiedziane*, Warszawa 2017; *Artyści, PRL i bezpieczeństwo...* (Łódź 2018); *1989. Rok przełomu* (wspólnie z G. Majchrzakiem, 2019) oraz *Pogoń Szczecin. Szkice z tajnej historii*, Szczecin 2021 (wspólnie z G. Majchrzakiem, R. Stefanikiem, G. Racinowskim, Z. Stanuchem). W latach 2007–2020 i od 2022 r. koordynator ogólnopolskiego, centralnego projektu badawczego IPN „Aparat władzy wobec środowisk twórczych, dziennikarskich i naukowych” oraz serii wydawniczej „Twórcy, dziennikarze, naukowcy” (TDN). Członek redakcji „Biuletynu IPN”. Koordynator licznych wkładek prasowych, autor artykułów w tygodnikach opinii, organizator koncertów. Laureat nagrody Klio (2007), nominowany do nagrody w konkursie „Książka Historyczna Roku” (2007). Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi przez Prezydenta RP w 2015 r. oraz medalem „Pro Patria” przez kierownika Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych (2020).

SEBASTIAN LIGARSKI – historian, PhD in humanities, doctor habilitatus, head of the Historical Research Office branch of the Institute of National Remembrance in Szczecin. Author of books, inter alia: *W zwierciadle ogłoszeń drobnych. Życie codzienne na Dolnym Śląsku w latach 1945–1949* [The mirror of small ads. Everyday life in Silesia in the years 1945–1949] (Wrocław 2007); *W kleszczach totalitaryzmu. Księżda Romana Gradolewskiego i ojca Jacka Hoszyckiego żywoty niedopowiedziane* [In the claws of totalitarianism. The untold lives of Father Roman Gradolewski and Father Jacek Hoszycki] (Warsaw 2017); *Artyści, PRL i bezpieczeństwo...* [The artists, the PRL and the Security Service...] (Łódź 2018); *1989. Rok przełomu* [1989. The breakthrough year] (co-author G. Majchrzak, 2019) and *Pogoń*

Szczecin. Szkice z tajnej historii [Pogon Szczecin. Brief of secret history] (Szczecin 2021, co-authors: G. Majchrzak, R. Stefanik, G. Racinowski, Z. Stanuch). In 2007–2020, and from 2022 onwards, he was a coordinator of the nationwide, central IPN research project “The apparatus of power towards creative, journalistic and scientific circles” and the publishing series “Creators, journalists, scientists” (TDN). Member of the editorial board of “Biuletyn IPN” – the bulletin of the Institute of National Remembrance. Coordinator of numerous press releases, author of articles in opinion weeklies and organiser of concerts. Winner of the Klio Award (2007), nominated for the History Book of the Year Award (2007). Awarded the Silver Cross of Merit by the President of the Republic of Poland in 2015 and the Pro Patria Medal by the head of the Office for War Veterans and Victims of Oppression (2020).